

Comparative Analysis of the Theories of Ibn Khaldun and Suhrawardi on Islamic Urban Planning

Morteza Najafi¹, Mohammad Reza Farzad Behtash^{2*}

1. Ph.D. Student of Urban Planning, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. morteza.najafi@iau.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Urban Planning, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) farzad.behtash@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type Research Article	Introduction: Cities have long served as centers of civilization and human interaction, attracting the attention of scholars and thinkers throughout history. With the advent of Islam, the concept of Islamic city planning emerged within a theistic and divine framework, prompting Islamic thinkers to develop diverse theories regarding the structure and essence of cities. Among these, the perspectives of Ibn Khaldun and Suhrawardi stand out, each offering distinct insights into the foundations of Islamic urbanism.
Article history Received: 16 May 2025 Accepted: 22 August 2025 Published: 23 August 2025	Objective: This study aims to provide a comparative reading of the theories of Ibn Khaldun and Suhrawardi on Islamic urban planning, analyzing the physical and metaphysical dimensions of the city from their respective viewpoints.
Keywords: Ibn Khaldun, Suhrawardi, Islamic urban planning, utopian Medina.	Method: Using a descriptive-analytical approach, this research relies on textual analysis of primary philosophical and sociological sources to extract and compare the key components of Islamic urbanism as envisioned by both thinkers.
	Findings: The study reveals that Suhrawardi approaches the city from a spiritual and illuminative perspective, viewing it as a manifestation of the imaginal world and divine light. In contrast, Ibn Khaldun adopts a more empirical and historical stance, emphasizing the social, economic, and physical aspects of urban life.
	Conclusion: The comparative analysis indicates that Islamic urbanism, as reflected in the views of Ibn Khaldun and Suhrawardi, integrates both tangible and intangible elements. Concepts such as spatial justice, environmental quality, spiritual symbolism, and physical structure collectively contribute to the formation of an ideal Islamic city.

Cite this article: Najafi, M., Farzad Behtash, M. (2025). Comparative Analysis of the Theories of Ibn Khaldun and Suhrawardi on Islamic Urban Planning. *Journal of Sociological Studies of Sustainable Development*, 1(3), 1-16.

©The Author(s). Publisher: West Tehran Branch

مقایسه تطبیقی نظریات ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی

مرتضی نجفی^۱، محمدرضا فرزاد بهتاش^۲*

۱. دانشجوی دکتری، شهرسازی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. morteza.najafi@iau.ac.ir

۲. استادیار گروه شهرسازی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) farzad.behtash@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله پژوهشی	مقدمه: شهرها از دیرباز به‌عنوان بستر تمدن و تعاملات انسانی، توجه اندیشمندان را به خود جلب کرده‌اند. با طلوع اسلام، مفهوم شهرسازی در چارچوبی توحیدی و الهی مطرح شد که متفکران اسلامی در چارچوب آن به ارائه نظریات گوناگونی درباره ساختار و ماهیت شهر پرداختند. در این میان، دو اندیشه شاخص از سوی ابن‌خلدون و سهروردی ارائه گردیده که هریک با رویکردی متفاوت به تبیین اصول شهرسازی اسلامی پرداخته‌اند.
تاریخچه دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۳۱ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱	هدف: این پژوهش با هدف بازخوانی تطبیقی نظریات ابن‌خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی انجام‌شده تا ابعاد کالبدی و فرا مادی شهر از منظر این دو متفکر بررسی و تحلیل شود.
کلیدواژه‌ها ابن خلدون، سهروردی، شهرسازی اسلامی، مدینه فاضله.	مواد و روش‌ها: رویکرد پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و با اتکا بر منابع مکتوب و دیدگاه‌های فلسفی و جامعه‌شناختی این دو اندیشمند، مؤلفه‌های اصلی شهرسازی اسلامی از منظر آنان استخراج و مقایسه شده است.
	یافته‌ها: بررسی‌ها نشان می‌دهد که سهروردی با رویکردی معنوی و اشرافی، شهر را تجلی عالم مثال و نور می‌داند؛ درحالی‌که ابن‌خلدون با تمرکز بر ابعاد اجتماعی، اقتصادی و کالبدی، شهر را محصول تحولات عینی و تاریخی جوامع تلقی می‌کند.
	نتیجه‌گیری: نظریات موردبررسی، بیانگر آن است که شهرسازی اسلامی واجد ترکیبی از ابعاد مادی و معنوی است؛ بدین معنا که عدالت فضایی، کیفیت محیط، معناگرایی، و ساختار کالبدی در کنار یکدیگر بنیان شهر مطلوب اسلامی را شکل می‌دهند.

استناد: نجفی، م.، فرزاد بهتاش، م. (۱۴۰۴). مقایسه تطبیقی نظریات ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی. مطالعات جامعه‌شناختی توسعه پایدار، ۱(۳)، ۱۶-۱.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران غرب © نویسندگان.

Extended Abstract

Purpose

The research problem addressed in this paper stems from the lack of integrative studies that juxtapose these two foundational perspectives in Islamic thought. While Ibn Khaldun's *Muqaddimah* is widely referenced in socio-political theories of urbanism, Suhrawardi's mystical philosophy has mostly been discussed in metaphysical or theological contexts. By bringing these paradigms into dialogue, the study seeks to illuminate how Islamic urban thought can simultaneously accommodate practical realities and spiritual aspirations. This gap in the literature is significant because the Islamic city has historically been both a place of daily life and a vessel for moral-spiritual orientation. However, the bifurcation between realist and idealist approaches has led to fragmented understandings. This research attempts to bridge that divide through a comparative lens, asking: what are the key similarities and differences between Ibn Khaldun's and Suhrawardi's visions of the Islamic city, and how might their insights contribute to contemporary understandings of Islamic urbanism?

Methodology

The methodology adopted in this research is descriptive-analytical, supported by comparative textual analysis. Primary sources include Ibn Khaldun's *Muqaddimah* and Suhrawardi's *Hikmat al-Ishrāq*, alongside secondary scholarly works addressing Islamic city theories, urban planning, mystical philosophy, and sociology. The analysis is structured around six key dimensions of Islamic urbanism: Epistemological foundations, Social and cultural dynamics, Economic structures, Spatial and architectural principles, Environmental ethics and Urban governance and leadership. By aligning these dimensions with each thinker's paradigm, the research facilitates a structured and balanced comparison.

Findings

Epistemological and Ontological Foundations

Suhrawardi's vision is deeply metaphysical, rooted in his philosophy of light and imaginal reality. The city is a vessel of spiritual transformation and cosmic symbolism, guiding souls toward divine proximity. Urban space reflects heavenly geometry and sacred hierarchy. Conversely, Ibn Khaldun advances a pragmatic epistemology, grounded in historical analysis and empirical patterns. Cities, for him, emerge from the evolution of cooperation, governance, and economic interdependence. While Suhrawardi prioritizes metaphysical order, Ibn Khaldun values historical causality and rational structure.

Social and Cultural Dimension

In Suhrawardi's framework, social order stems from inner enlightenment and the harmony of virtues—justice, wisdom, and self-discipline. Cities should cultivate ethical reflection and shared spiritual identity. By contrast, Ibn Khaldun sees cities as complex social systems whose cohesion depends on *ʿaṣabiyya*, leadership, and moral regulation. Although both thinkers emphasize justice and communal well-being, Suhrawardi focuses on transcendent unity while Ibn Khaldun emphasizes socio-political resilience.

Economic Dimension

Suhrawardi promotes a minimalist economy oriented toward asceticism and moral intention. Economic practices should be restrained and ethical, avoiding material excess. Ibn Khaldun, however, provides one of the earliest systemic analyses of urban economies, highlighting production, labor, market networks, and state taxation. He warns against economic decadence as a cause of civilizational decline. Thus, Suhrawardi contributes spiritual insight to economic justice, while Ibn Khaldun offers operational strategies for economic sustainability.

Spatial and Architectural Design

Suhrawardi envisions architecture as symbolic language, where structures manifest philosophical truths. Buildings, streets, and public spaces are designed to invoke divine beauty and ontological reflection. Ibn Khaldun, on the other hand, is preoccupied with the functional aspects of urban planning: strategic location, defensibility, resource availability, and infrastructure. While Suhrawardi's vision inspires sacred aesthetics, Ibn Khaldun grounds the built environment in sociopolitical utility.

Environmental Harmony

For Suhrawardi, nature is part of the metaphysical order—sacred and alive. Urban life must harmonize with nature's spiritual rhythms, respecting its integrity. Ibn Khaldun too acknowledges the importance of environmental factors such as climate and geography but treats them as determinants of social health and economic productivity. Despite differing approaches, both emphasize the need for ecological balance in urban development.

Urban Governance and Management

Suhrawardi advocates for spiritually guided leadership—philosopher-kings whose authority is derived from divine light. The city is to be ruled by sages who channel cosmic will. Ibn Khaldun offers a realpolitik model: power arises from tribal alliances, military strength, and administrative skill. Governance is cyclical, with states rising and falling based on their moral and political capacity. This contrast reveals two poles: one mystical and esoteric, the other rational and institutional.

Conclusion

The synthesis of Ibn Khaldun and Suhrawardi's views offers a multifaceted model of Islamic urbanism. Ibn Khaldun provides analytical tools to understand urban dynamics—social structures, economic behavior, and political change—while Suhrawardi contributes the spiritual and metaphysical dimensions that elevate city life from mere functionality to divine significance. Together, their visions present the Islamic city as both a practical environment for communal order and a symbolic realm for spiritual ascent. This duality remains highly relevant in addressing contemporary urban challenges in Muslim societies. Urban policy should not merely solve spatial or economic problems, but also cultivate collective memory, metaphysical awareness, and ethical consciousness. Reviving these classical insights in the modern age can reorient city-making toward justice, beauty, and transcendence.

مقدمه

شهر، به عنوان یکی از پیچیده‌ترین پدیده‌های تمدنی، از دیرباز مورد توجه اندیشمندان و فیلسوفان قرار داشته است. شهرها در بستر تاریخ و در گذر زمان با دسته‌ای از نظریات برای حل چالش‌های شهرنشینی مواجه هستند که هر کدام به نوعی به ماهیت شهرها و اصول شهرسازی آن پرداخته است. در جهان اسلام، اندیشمندان بسیاری به بررسی ماهیت شهر و اصول شهرسازی پرداخته‌اند که از میان آن‌ها می‌توان به ابن خلدون و سهروردی اشاره کرد. این دو فیلسوف بزرگ اسلامی، هر یک با نگاهی متفاوت به شهر و اصول شهرسازی پرداخته‌اند و نظریات ارزشمندی را در غالب مدینه فاضله و آرمانشهر ارائه داده‌اند. مدینه فاضله و آرمانشهر هر یک از نظریه‌پردازان ابعاد خاصی از جلوه‌های زیست انسان را مدنظر قرار داده است. جلوه‌های زیستی که هر کدام اصول و مبنای شهرسازی اسلامی را تشریح می‌کند. آرمانشهر، اراده شکل دادن تصویر جامعه بر مبنای آرمان‌های اخلاقی و مفاهیمی از عدالت، خوشبختی، کفایت، کارآمدی و مسئولیت است (Hajizadeh, Ashtari-Kalbasi, 2014). مدینه فاضله، در بعد پدیداری خود، دو حوزه مجزا را در برمی‌گیرد: مکان و زمان. این تجلی یک مکان ایده‌آل است، نه تنها از نظر فیزیکی، بلکه از نظر اجتماعی، اقتصادی و سیاسی که به طور مؤثر یک مکان غیرمکانی را تعریف می‌کند. مکانی آرزومند که به طور ذاتی وجود ندارد، بلکه برای تلاش کردن وجود دارد. (Donner, 2024) ایده‌های آرمان‌شهری الهام‌بخش برنامه‌ریزان شهری برای طراحی ساختارهای فیزیکی جدید با جزئیات بیشتر به عنوان سطح بالاتری از تفکر و جهت‌گیری به سوی جهانی بهتر، ایده‌آل و پایدار است. (Astari, 2020) مطالعه آرمانشهر و مدینه فاضله نظریه‌پردازان سبب شناخت جریان فکری و هویتی و ریشه اصول شهرسازی در ایجاد شهرهای آرمانی است.

ابن خلدون، مورخ و جامعه‌شناس بزرگ اسلامی، با رویکردی عقلانی و تجربی به بررسی پویایی‌های اجتماعی و اقتصادی شهرها پرداخت. وی شهر را به عنوان یک موجود زنده و پویا می‌دید که تحت تأثیر عوامل مختلفی همچون اقتصاد، سیاست و فرهنگ شکل می‌گیرد و تحول می‌یابد. اصول شهرسازی مدنظر ابن خلدون بیشتر تکیه بر بعد کالبدی و اجتماعی داشته است. از سوی دیگر، سهروردی، فیلسوف اشراقی، با نگاهی عرفانی و فلسفی به شهر نگریسته و آن را تجلی عالم مثال و مکانی برای رشد معنوی انسان دانسته است. اصول سهروردی در شهرسازی اسلامی نیز تکیه بر ابعاد معنوی و ریشه در نور و تدبیر الهی داشته است. هدف از این پژوهش، مقایسه تطبیقی نظریات ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی است. با بررسی دقیق دیدگاه‌های این دو فیلسوف، می‌توان به درک عمیق‌تری از مفاهیم شهر اسلامی، عناصر تشکیل‌دهنده آن و اصول حاکم بر آن دست یافت. همچنین، این مقایسه می‌تواند به ما کمک کند تا نقاط قوت و ضعف هر یک از این نظریات را شناسایی کرده و آن‌ها را با چالش‌های شهرسازی معاصر مرتبط سازیم. سؤال مرتبط در مقاله پیش رو به شرح زیر است:

چه شباهت‌ها و تفاوت‌های اساسی بین نظریات ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی وجود دارد؟

پیشینه پژوهش

صارمی و همکارانش در سال ۱۴۰۰ در مقاله‌ای با عنوان بازتولید معرفتی شهر اشراقی با استفاده از آرای شیخ شهاب‌الدین سهروردی به توصیف هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی حکمت اشراقی و تفسیر ارتباط میان فضا و فلسفه نور پرداخت. نتایج به دست آمده از مطالعه مذکور نشان داد که صفات شهر اشراقی که بر شالوده جهان‌بینی توحیدی و تعالیم و ارزش‌های والای اسلامی بنا نهاده شده‌اند، در دو قلمروی کلی صفات ساحت کالبدی شامل شهر به مثابه نور، تجلی‌گاه عالم مثال، حس وحدت، مفاهیم پارادوکسی و نمادگرایی و همچنین صفات ساحت غیر کالبدی شامل شهر آگاهی، ادراک، کمال شکر، تعلم، معرفت النفس و صعود معنوی قرار می‌گیرند (Saremi, Amiri, 2021). مهاجر در سال ۲۰۲۱ در مقاله‌ای با عنوان آرمان‌شهر ایرانی و مفهوم ناکجا به تحلیل ایدئالیسم همیشگی در ناکجاآباد سهروردی پرداخت. نتایج به دست آمده از پژوهش فوق بیان داشت که: مفهوم ناکجاآباد یا همان مدینه فاضله سهروردی خود واقعی انسان‌ها است و جدا از عالم سیاسی و اجتماعی انسان‌هاست. مدینه فاضله سهروردی در عالم زهد اتفاق می‌افتد. صارمی و همکارانش در سال ۱۳۹۵ در مقاله‌ای با عنوان بررسی اندیشه شهرسازی شیخ شهاب‌الدین سهروردی که باهدف بررسی اندیشه سهروردی در ابعاد مختلف شهر و در نهایت ترسیم شهر مطلوب اسلامی از دیدگاه این اندیشمند مسلمان است به این نتایج رسید که مهمترین ساحت شهر که شهر مطلوب در آنجا تحقق می‌یابد، ساحت فکری و جهان‌بینی انسان در شهر می‌باشد

که در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی شهر نمودار می‌گردد، کالبد شهر از آن منظر اهمیت می‌یابد که در اعتلای دو وجه دیگر نقش مؤثری داشته باشد. (Saremi, Mahdianpour, 2016) حقیقت سیر و همکارانش در سال ۱۳۹۶ در مقاله‌ای با عنوان مفهوم شهرنشینی از دیدگاه ابن خلدون به بیان نظریات ابن خلدون در مورد شهرنشینی پرداخت. نتایج به‌دست‌آمده بیان می‌کند که: با شناخت مباحث تئوری و فلسفی، می‌توان به آرا بهتری در امور شهر و شهرنشینی در شناخت و بهبود مسائل مربوط به آن‌ها دست‌یافت؛ زیرا شناخت جامعه از طریق تجزیه و تحلیل عوامل عینی و واقعی حاصل می‌گردد. (Haqiqatsir, Shaterzadeh, 2017) محمدتقی زاده و همکارانش در سال ۱۳۹۳ در مقاله‌ای با عنوان، عصبیت؛ مؤلفه‌ای اصلی در ایجاد حس تعلق و مطلوبیت فضای زیستی از دیدگاه ابن خلدون به مؤلفه‌های مهم رشد و توسعه از دیدگاه ابن خلدون پرداخت. نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش از مطالعه مذکور نشان داد: عصبیت و حضور آن در بین مردم شاه‌کلید نظریه ابن خلدون در ساحت اجتماعی شهر است که می‌تواند به رشد پایدار شهر بی‌انجامد. تجلی مصادیق عصبیت در جامعه شهری، احساس تعلق مردم به شهر را افزایش می‌دهد. عصبیت با مفهوم همبستگی اجتماعی، موجب احساس غرور قومی و ملی؛ یکپارچگی قومی و جلوگیری از تکثرات مسئله‌ساز در شهر می‌گردد. (Naghizadeh, Amiri, 2015) موسی پژوهان و همکارانش در سال ۱۳۹۰ در مقاله‌ای به بررسی و تحلیل سیر تحولات و تکوین شهر، دولت در اندیشه ابن خلدون پرداختند. نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش مذکور نشان داد که مفهوم نظام فرهنگی و ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی یکی از بارزترین مفاهیم در اعتلای مفهوم و نقش شهر است و این ویژگی بر اساس چگونگی تبلور و یا سقوط آن در دولت، در شهر نیز ظهور و بروز می‌کند. (Pazhouhan, Khalili, 2011) بررسی مطالعات پیشین نشان داد که عمدتاً مطالعات به‌صورت بخشی و حسب مفاهیم اجتماعی و غیر کالبدی صورت گرفته است. تمرکز پژوهش پیش رو بر نظریات ابن خلدون و سهروردی در مورد مدینه فاضله از منظر شهرسازی اسلامی است. در این پژوهش، پس از معرفی مختصر ابن خلدون و سهروردی و ارائه دیدگاه‌های کلی آن‌ها در باب شهرسازی، به بررسی تطبیقی نظریات این دو فیلسوف در ابعاد مختلف شهرسازی خواهیم پرداخت. در نهایت، با توجه به یافته‌های پژوهش، به نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادانی برای کاربرد این نظریات در شهرسازی معاصر خواهیم پرداخت. در جدول زیر به نقاط مشترک و افتراق پیرامون پیشینه پژوهش و موضوع پژوهش پرداخته شده است.

جدول ۱: بررسی پیشینه پژوهش

نقاط مشترک	نقاط افتراق	نکات مغفول واقع شده در تحقیقات قبلی	نوآوری در این پژوهش
نقاط مشترک مقالات توجه بخشی از موضوع شهر و مدینه فاضله به‌صورت مجزا از نظر سهروردی و ابن خلدون	تمرکز بر نظریات حسب مفاهیم سیاسی، اجتماعی از مدینه فاضله	عدم مقایسه نظریات و ایجاد یک مفهوم مشترک از شهرسازی اسلامی عدم توجه به بعد شهرسازی اسلامی در مقالات پیشین و توجه به محوریت رویکردهای اجتماعی از مدینه فاضله	مقایسه نظریات در باب مدینه فاضله و توجه به بعد شهرسازی اسلامی در نظریات سهروردی و ابن خلدون

منبع: نگارنده

شهرسازی اسلامی

شهر اسلامی: تعاریف مختلفی در این زمینه وجود دارد که بر شهر مسلمانان، شهر دوره‌های مربوط به حکومت اسلامی و شهر آرمانی اسلامی تأکید می‌کنند (Molaei, 2023) اما شهر اسلامی بر اساس واقع‌گرایی اسلامی، شهری است که تمامی ابعاد شهری اعم از اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی، زیست‌محیطی، منظر شهری مدیریتی و حقوقی بر مبنای احکام ثابت برنامه‌ریزی شود. (Nasirpour et al, 2023- Molaei, 2023) شهرسازی اسلامی نیز به تبعیت از شهر اسلامی رویکردی جامع به ساحت‌های مرتبط به کیفیت محیط شهری دارد. در جدول زیر به اصول شهر و شهرسازی اسلامی پرداخته شده است.

جدول ۲: اصول شهر و شهرسازی اسلامی

ردیف	ابعاد شهر و شهرسازی اسلامی	اصول شهر و شهرسازی اسلامی
۱	ابعاد معرفتی	شهر واقعیتی است واحد و مستقل از معرفت انسان به آن؛ احکام ثابت معیار اعتباربخشی به سایر قوانین شهری، تصدیق و حکم درباره هر امری از شهر اسلامی در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی بر مبنای احکام ثابت است.
۲	ابعاد اجتماعی و فرهنگی	انجام تکالیف دینی؛ سنجش تمامی امورات اجتماعی و فرهنگی با احکام الهی؛ انسان موجودی مدنی بالطبع؛ حفظ وحدت امت اسلامی؛ مصلحت مسلمین
۳	ابعاد اقتصادی	خدامحوری در امور اقتصادی - قصد قرب الهی - پرداخت وجوه شرعی؛ رعایت حلال و حرام؛ پرهیز از اسراف و تبذیر و تضییع؛ عدالت؛ نوع دوستی؛ احسان؛ ارث؛ قوانین مالکیت در اسلام؛ تقوی؛ ممنوعیت قانونی ذخیره کردن پول و تحریم بهره و رباخواری تعاون و همکاری، فایده‌رساندن به دیگران و اجتناب از صدمه زدن به دیگران.
۴	ابعاد کالبدی و منظر شهری	حق الناس؛ قواعد فقهی از جمله قاعده لاضرر و ضمان ونفی سبیل؛ کرامت انسانی؛ حفاظت جان و مال به عنوان امانت الهی؛ احترام؛ آرامش و طمأنینه؛ تناسب و هماهنگی؛ پرهیز از اسراف؛ احترام و تواضع؛ اعتدال؛ پرهیز از تجمل‌گرایی. پرهیز از تمثال‌گری در شهر و فضاهای شهری؛ مرکزیت مکانهای عبادی؛ رعایت حریم بناهای با ارزش مذهبی
۵	ابعاد زیست‌محیطی	هر نظامی در خلقت زیست محیطی ناظمی دارد؛ تفکر در نظم و پیچیدگی آفرینش الهی و کشف قواعد آن؛ اعتدال؛ پرهیز از افراط و تفریط و رعایت حد وسط؛ احترام به حقوق سایر مخلوقات و نسلهای آتی؛ نگرش خداوندی به طبیعت، حفاظت از طبیعت، پرهیز از اسراف و اتلاف و تضییع منابع طبیعی؛ رعایت اعتدال و پرهیز از مداخله زیاد در طبیعت
۶	ابعاد مدیریت شهری	مدیریت بر مبنای احکام اسلامی، تقوا، عدالت و اعتدال در توزیع سرمایه و منابع، پرهیز از افراط و تفریط، مصلحت اجتماع؛ وحدت امت اسلامی؛ احترام و تواضع؛ ساده زیستی و خیرخواهی؛ پرهیز از ظلم و فساد؛ التزام به احکام و اخلاق و تخصص و تعهد در انتصاب‌ها و تصمیم‌ها؛ رعایت قواعد فقهی مانند تسلیط، لاضرر، ضمان، نفی سبیل.

(Nasirpour et al, 2023- Molaei, 2023)

پس از شناخت ابعاد شهرسازی اسلامی، در این بخش به بررسی نظریات ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی پرداخته شده است. پس از بررسی نظرات با استفاده از ابعادهای شناسایی شده نظریات حسب ابعاد مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

نظریات سهروردی در باب شهرسازی اسلامی

شهاب‌الدین سهروردی مشهور به شیخ اشراق (۵۴۹-۵۸۷ ق) فیلسوف نامدار ایرانی و از شهر سهرورد زنجان است. سهروردی در آثارش به مدینه فاضله مدنظر خود اشاره داشت که با توجه به ویژگی‌های ذاتی مدینه فاضله سهروردی نخستین مدینه فاضله شیعی-ایرانی است. وی از مدینه فاضله خود با عنوان جالبی و جابرس نامی برده و در کتاب حکمت الاشراق بیان می‌دارد: «و قد یصعدون الی السماء مع ابدان، فیلتصقون ببعض الساده العلویه و هذه احکام الا قلیم الثامن الذی فیه جالبی و جابرس و هور قلیا ذات العجایب» بخش از حکمه الاشراق، ۱۳۶۷.

اندیشه سهروردی در مرحله نخست، صبغه مخالفت با نظریه استقرار و عدم مشروعیت دولت‌ها مبتنی بر قهر و غلبه دارد و آنگاه از وجه امامت و حکمت سرمدی یا نوری برخوردار است. سهروردی در رساله آواز پر جبرئیل از ناکجاآباد نام برده است؛ و در کتاب فلسفی خویش از سرزمینی بنام هورقلیا یاد می‌کند. (Meftouni, Davar, 2022) نظام فلسفی سهروردی یا به عبارت دیگر نظام الهیات عامه او، حول محور نور می‌گردد. می‌توان نور در فلسفه سهروردی را باوجود در فلسفه صدرایی تطبیق داد. این اثر علاوه بر اینکه اثری فلسفی است، بی‌تردید نوشتاری سیاسی نیز هست و در این اثر چند شاخصه در باور سیاسی شیخ اشراق هست که می‌توان تفکر او را در زمره اندیشه سیاسی شیعی قرارداد:

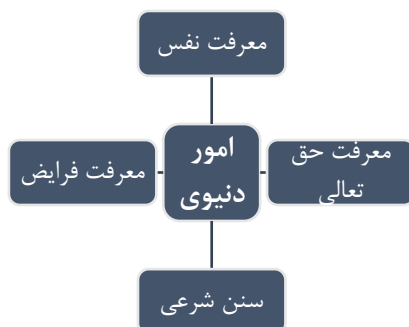
(الف) هیکل با صفت نورانی به کار می‌رود و روحانی محض است.

(ب) هیکل نورانی مقام امامت است.

(ج) هیکل نورانی در هر دوره‌ای وجود می‌آیند و از دوری به دوری دوام پیدا می‌کنند.

(د) در کشور اعظم، آخرین هیکل نوری یا قائم به پا خواهد خاست و تمام ارواح پاک را رستگار خواهد ساخت.

ه) ایمان راستین یک انسان و مؤمن واقعی، به پذیرش و اطاعت از امام و هیکل نوری وابسته است (Suhrawardi, 2001). در مجموع در بعد مدیریتی سهروردی به نوعی از حکومت با حاکم آرمانی و مقام معنوی اعتقاد داشته است. سهروردی امور دنیوی را به دو امر خارج از حیطه انسان و داخل حیطه انسان تقسیم می‌کند: امر اول همان مسائل حکمت نظری از قبیل الهیات و ریاضیات و طبیعیات است؛ و امر دوم به سه قسم خلقیه، منزلیه و مدنییه تقسیم می‌شود (Saremi, Mahdianpour, 2016) او به ضرورت پرداختن به معرفت نفس و معرفت حق تعالی و معرفت فرایض و سنن شرعی اشاره می‌کند و دانستن این امور را از لوازم بقای زندگی دنیوی می‌داند (Esfandiar, 2013). همچنین سهروردی چهار اصل عدالت، حکمت، شجاعت و عفت را لازمه سلوک عملی می‌داند و تأکید می‌کند که اصل لازم در این چهار عنصر، اعتدال است و نه افراط و تفریط.

شکل ۱: لزوم بقا زندگی دنیوی از منظر سهروردی

شیخ اشراق در آواز پر جبرئیل لفظ «ناکجاآباد» را برای آرمانشهر به کار برده است (Suhrawardi, 2001) و در موضعی نیز آن را (هورقلیا) خوانده است که این می‌تواند بر دو امر دلالت داشته باشد: سهروردی اندیشه آرمان شهری داشته است؛ آرمانشهر سهروردی سبقه معنوی دارد؛ زیرا تعبیر (ناکجاآباد) که در زبان فارسی امروز رواج پیدا کرده است و گاهی در ترجمه واژه «اتوپیا» به کار می‌رود و غالباً امر خیالی و واهی از آن به ذهن متبادر می‌گردد، نخستین بار در رساله آواز پر جبرئیل سهروردی به کار رفته است؛ و در اینجا مقصود از این اصطلاح نه یک امر موهوم و خیالی، بلکه برعکس، حقیقتی جدی به نام عالم عقل یا مینوست (Alikhani, 2010). اندیشه سهروردی تحت تأثیر حکمت ایران باستان یا به اصطلاح حکمت خسروانی بود و این نشان می‌دهد که او با اندیشه ایران‌شهری آشنا بود. همچنین او خود را محبی حکمت خسروانی می‌داند؛ پس می‌توان مدینه فاضله اشراقی سهروردی را صورتی دیگر از ایران‌شهر حکمای خسروانی دانست.

آرمانشهر سهروردی

به استناد از سخنان سهروردی، آرمان‌شهر در منظر وی نمود زمینی ندارد و به نوعی تجلیگاه عالم مثال روی زمین می‌باشد که سهروردی از آن با نام هورقلیا به معنای قلعه خورشید یاد می‌نماید، از آنجا که هورقلیا در عالم افلاک مثالی واقع است، استفاده از الگوی آسمانی در ساخت شهر و توجه به عالم مثال و توفیق دیدار آن عالم، همگام با اندیشه‌های شیخ اشراق است. هورقلیا ناکجاآبادی نیست که وجود خارجی نداشته باشد بلکه موجود است و وجود دارد و هر کس به صفای باطن دست یابد، آن را مشاهده می‌کند. توجه به مدینه مثالی کنگ دژ هورقلیا در حکمت اشراق راه درک برخی صنایع سنتی و نیز تاریخ شیوه‌های شهرسازی در ایران را باز می‌گشاید. شهر هگمتانه همدان (پایتخت مادها، دو شهر پاسارگاد و تخت جمشید) متعلق به دوره هخامنشیان، باغشهر اصفهان، پایتخت صفویان شیعه مذهب و سرانجام طهران براساس کهن الگویی آرکتیپی ساخته شده‌اند که همان شهر شگفت انگیز کنگ باشد (Alikhani, 2010). سهروردی کمال هر اثری را در وجه معنوی آن می‌داند و نه بعد ظاهری، تذکری مبنای اشراقی در سطح شهر دارد که تذکری روحانی و آن جهانی باشد، از منظر سهروردی قوی‌ترین ادراکات، ادراکات عقلی است و ادراکات حسی نازل‌ترین مرتبه ادراک به شمار می‌روند، بنابراین تذکری بیشتر مبنای اشراقی دارد که جنبه ادراکات معنوی داشته باشد و تنها به حواس ظاهری معطوف نشود. (هر شهر و هر عمارت و هر جزئی از آن باید انسان را به اصول و ارزش‌های معنوی و فکری و فرهنگی متذکر گردد و یادآور و متذکر ارزش‌ها در ذهن و اهل خویش و هر ناظری باشد. نکته شایان توجه این است که تذکر و

یادآوری در بُعد معنوی و روحانی زندگی، بیش از تذکر بعد مادی زندگی انسان، اهمیت دارد، اگر تذکر در بعد مادی رخ دهد، سبب غوطه‌ور شدن انسان در دنیا و ماده خواهد شد؛ اما ساحت معنوی نیازمند تذکر و یادآوری مداوم است و اینجاست که نقش محیط در تذکر دهی به انسان مشخص می‌گردد. (Naghizadeh, 2011). اندیشهٔ مدینه فاضله در نزد سهروردی در قالب مدینه فاضله یا حتی مدینه مطرح نمی‌شود. شیخ اشراق سیاست و حکومت تدبیر را در رابطه با (شهر) (مدینه) عنوان نمی‌کند و در هر موردی که دربارهٔ حکومت سخن می‌گوید، آن را با «تدبیر الهی» در پیوند می‌داند. از دیدگاه حکمت اشراقی، حکومت هنگامی دارای اعتبار است که سیاست مدینه در ارتباط با عالم باشد و با تغییرات مدام عالم محسوس متغیر نشود. حاکمان چنین مدینه‌ای هرچند حکما و فیلسوفان باشند، باید «نشانی» از الهی بودن حکومت در دست داشته باشند؛ نشانی که به واسطهٔ آن بر حق بودن آن حکومت آشکارا یا به عبارتی دیگر، به گونه‌ای بدیهی پدیدار باشد. در چنین صورتی، حاکم یا در اصطلاح فلسفهٔ سیاسی، (رئیس مدینه) از عالم برتر الهام می‌گیرد و واسطهٔ بین آن عالم و عالم حس می‌گردد و تنها حکومت بر حق از دیدگاه عالم اشراقی حکومتی است که در آن امر الهی جاری باشد. از ارکان نظام سیاسی و آیین سیاست در حکمت اشراق این است که چگونه رئیس مدینه یا حاکم خود را چنان بی‌پروا کند که بتواند پذیرای الهام الهی شود و استعداد پذیرش فیض را کسب کند. (Hajizade, 2014) سهروردی در آثار خود به مفهوم "شهر خیالی" می‌پردازد. شهر خیالی، شهری آرمانی است که در آن عدالت، حکمت و معنویت حاکم است. آنچه در شهر خیالی از منظر شهرسازی اسلامی مورد توجه سهروردی می‌باشد، شالوده جهان‌بینی توحیدی و تعالیم و ارزش‌های واحد اسلامی می‌باشد. سهروردی معتقد است که شهر خیالی، نمادی از عالم مثال و عالم روحانی است. از نظر سهروردی، شهر خیالی که شالوده‌ای از شهر اسلامی داشته است، دارای ویژگی‌هایی مانند:

جدول ۳. ویژگی‌های شهر خیالی از منظر سهروردی

ردیف	ویژگی‌های شهر خیال	توضیحات
۱	حکومت عادل	شهر خیالی باید توسط حاکمی عادل اداره شود.
۲	دانش و حکمت	ساکنان شهر خیالی باید از دانش و حکمت بالایی برخوردار باشند.
۳	معنویت	معنویت و اخلاق در شهر خیالی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.
۴	زیبایی	شهر خیالی باید شهری زیبا و دل‌انگیز باشد.

درمجموع شهرسازی اسلامی سهروردی دارای ابعاد کالبدی و غیر کالبدی می‌باشد. ابعاد غیر کالبدی بر ابعاد کالبدی اثرگذار بوده است. ابعادی همچون عدالت، دانش، معنویت و زیبایی که تمامی آن ابعاد بر ساحت شهرسازی در بعد کالبدی اثرگذار می‌باشد. برای مثال در موضوع عدالت شهری توزیع مناسب کاربری‌های شهری و همچنین توجه به ماهیت شهرسازی همه‌شمول از جمله مواردی است که در ابعاد غیر کالبدی سهروردی مطرح می‌باشد.

نظریات ابن خلدون در باب شهرسازی اسلامی

ابن خلدون، مورخ و جامعه‌شناس (۷۳۲ ق) برجسته قرن هشتم هجری، در مقدمه کتاب "العبر و مقدمه" خود به بررسی عوامل پیدایش و تحول شهرها می‌پردازد. به نظر ابن خلدون نظام اجتماعی به دو صورت اصلی رخ نموده است: نظام خانه‌به‌دوشی و نظام شهرنشینی، این دو نظام به شیوه‌ای پویا و دینامیک در یکدیگر تأثیر می‌گذارند. شهرنشینان در چهاردیواری شهرها حیاتی پیچیده و پرتکاپو دارند اما همه مردمی که در خارج از شهرها به سر می‌برند ضرورتاً خانه‌به‌دوش نیستند. هر یک از این سه گروه دارای ویژگی‌هایی هستند که از لحاظ مکانی و نیز گروهی که ابن خلدون با کلمه عصبيت تعبیر کرده است با یکدیگر متفاوت‌اند. (Pazhouhan, 2011) ابن خلدون شهرنشینان را شدیداً به باد انتقاد می‌گیرد. او در تعدیل تجزیه و اضمحلال دولت‌ها و تمدن‌ها به عوامل مختلفی می‌پردازد که شهرنشینی و پیامدهای آن از عوامل برجسته تحلیل اوست. ابن خلدون نظریات خود در مورد مدینه فاضله را در بستر مفهومی بنام عصبيت قرار داده است. آنچه از عصبيت برای ابن خلدون جای بحث دارد نقش آن در قوم غالب یعنی قومی است که تشکیل دولت داده است اما عصبيت در اقوام دیگر که زیر سلطه‌ی قوم غالب قرار دارند نیز به درجاتی کمتر حضور دارد. این عصبيت نیز با روی آوردن به رذایل اخلاقی که از پیامدهای حضارت است از بین می‌رود. دولت عصبيت را نابود می‌نماید و بنیانش سست می‌شود و برای بقا در مقابل قبایل و گروه‌هایی که دارای عصبيت و یاریگری فراوانی هستند. نیروی

مردمان شهرنشین است که به قبایل وابستگی نداشتند. در شهر مردم جدا زندگی می‌کنند و پیوندهای خونی جایش را به پیوندهای اجتماعی داده است. تنها راهی که به‌وسیله‌ی آن می‌توان زنجیره‌های دورو تسلسل را پاره کرد آن است که سلطان بتواند بر روی اهالی شهر تکیه کند تا از قدرت و نفوذ اقتصادی آنان برخوردار گردد (Ibn Khaldun, 1983) شهرنشینی و نوع زندگی آن از انسان بدوی موجودی جدید می‌سازد که خصوصیات آن به‌کلی با گذشته متفاوت است: ۱- خون پرستی در او تضعیف می‌شود ۲- به علت آمیزش با پول ارزش‌های مادی جای اندیشه‌ی معنوی را می‌گیرد ۳- به علت کار در بازار و کارمند دولت شدن رابطه‌ی او با قبیله‌اش فراموش می‌شود ۴- به علت خو گرفتن به تجمل، شهوت‌پرست شده و با اخلاق و دین غریبه می‌گردد. (Alimardani, 2006) شهر و مقولات مرتبط با آن از موضوعاتی است که در کتاب مقدمه بسیار از آن یاد شده است و در یک نگاه کلی تشکیل، توسعه و رکود شهر را شامل می‌شود. شهرنشینی در دیدگاه وی عبارت است از "تفنن جویی در تجملات و بهتر کردن کیفیات آن و شیفتگی به صنایعی است که کلیه‌ی انواع و فنون گوناگون آن‌ها ترقی می‌یابد (همان). او ایجاد شهرها را تنها از طریق اعمال حاکمیت قوی دولت و یا با مدد توان اقتصادی وی میسر نمی‌داند زیرا برای ساختن یک شهر نیازمند تلاش جمعی و گروهی و همکاری کارگران و صنعتگران و به‌کارگیری ماشین هستیم در نتیجه در بنیان نهادن شهر اقتدار دولت‌ها عامل اصلی و تعیین‌کننده است. در نظر وی شهرها در جهت پاسخگویی به دو نیاز شکل می‌گیرند، یکی ارضای میل تجمل‌خواهی و آسایش و دیگری تأمین امنیت. در نتیجه اقامتگاه راحت و پناهگاه ایمن دو کارکردی هستند که شهر برای پاسخگویی به آن‌ها شکل می‌گیرد (Khoshroo, 1993). در بیان خصوصیت مورفولوژیک شهرها او به موقعیت جغرافیایی، نقشه‌ی ساختمان‌ها و کیفیت بنای آن‌ها، نحوه‌ی سکونت و پراکندگی جمعیت و به‌طور کلی خصوصیات مادی و خارجی شهرها توجه دارد. با نظر به کارکردهای اصلی شهر یعنی اقامتگاه و پناهگاه او این خصوصیات را این‌گونه ذکر می‌کند:

الف) مقاومت در برابر حمله‌ی دشمنان

ب) مقاومت در برابر امراض و آفات

ج) امکان دسترسی به ضروریات حیات. (همان)

شرایط مناسب یک شهر به عقیده‌ی ابن خلدون عبارت‌اند از:

- جمعیت: جمعیت شهر نباید آن قدر کم باشد که موجب راکد ماندن هوا و نتیجتاً فساد آن شود و نه آن قدر زیاد باشد که در اثر رطوبات فاسده و مواد گندیده موجب آلودگی.
- شهر باید در جایی بنا شود که هوایش معتدل باشد.
- از چراگاه‌های سرسبز برخوردار باشد.
- زمین‌های حاصلخیز برای کشاورزی در اطراف آن کافی باشد.
- در بنای شهر موقعیت دفاعی آن منظور گردد، یا در بالای کوه‌ها ساخته شود یا در کنار دریاها و یا محصور در رودهای بزرگ.
- بهتر است شهر در کنار جنگل‌ها باشد تا علاوه بر لطیف بودن هوا از چوب درختان برای خانه‌سازی استفاده شود.
- لازم است شهر نزدیک دریا باشد تا در واردات و صادرات و تجارت اهالی شهر را کمک نماید (Radmanesh, 1981).

به عقیده‌ی وی عمران شهری مانند زندگی انسان دارای مراحل رشد، کمال و انحطاط است، وی انحطاط عمران را با توجه به ساخت اقتصادی و اجتماعی شهرنشینی در مرحله‌ی کمال حضارت امری حتمی الوقوع و اجتناب‌ناپذیر قلمداد می‌کند. علاوه بر عوامل روانی جمعی و همچنین عوامل دینی و اخلاقی؛ تجمل‌گرایی و گسترش نیازهای غیرضروری و همچنین افزایش باج و خراج‌ها، سبب گسترش فساد و در نهایت سقوط عمران می‌گردد (Khoshroo, 1993). در اندیشه‌ی ابن خلدون غایت عمران عبارت از حضارت و تجمل‌خواهی است و هرگاه اجتماع به غایت خود برسد به فساد بر می‌گردد شهرنشینان با اقتصاد مصرفی و تجمل‌خواهی و بر اثر دیگر پیامدهای شهرنشینی، عصبیتشان نابود می‌شود و توانایی ایجاد قدرت سیاسی برای تأمین ثبات سیاسی را ندارند و در هنگام حمله و هجوم قومی که دارای عصبیت قوی است، توانایی دفاع از وضع موجود را ندارند و در نتیجه دولت زوال می‌یابد. (Kouiji, 2010) از منظر ابن خلدون شهرسازی اسلامی رویکردی جامع به مبانی بنیادین از جمله جامعه اجتماعی

اسلامی و کالبد اسلامی است. در بعد کالبد توجه به توزیع و باز توزیع عدالت کاربری‌های و سرانه‌های شهری در شهر آرمانی ابن خلدون مورد توجه است. در جدول زیر ویژگی‌های شهرسازی اسلامی از منظر ابن خلدون بیان شده است.

جدول ۴: ویژگی‌های شهر از منظر ابن خلدون

ردیف	ویژگی‌های شهر	زیر معیارها	توضیحات
۱	بعد کالبدی	استحکام بنا دسترسی جمعیت محیط‌زیست فضای سبز	ابن خلدون شهر و مدینه فاضله خود را در ویژگی‌های کالبدی از جمله استحکام بنا، دسترسی و ... مطرح ساخته است. ابن خلدون به بعد کالبدی شهر بیشتر توجه داشته و بعد کالبدی شهر را در کتاب مقدمه خود شهری با کیفیت بالا از اجزاء مختلف دانسته است.
۲	بعد غیر کالبدی	توجه به روابط اجتماعی درون جوامع شهری اعتقاد به سیستم حاکمیتی متمرکز	ابن خلدون به پویایی اجتماعی و اقتصادی شهر نیز توجه داشته و تأثیر عوامل اجتماعی و فرهنگی را در بستر مفهومی بنام عصبیت مورد تحلیل قرار داده است. از منظر ابن خلدون غایت عصبیت همبستگی و ارتقاء زمینه‌های اجتماعی می‌باشد.

ابن خلدون معتقد است که شهرها در اثر عوامل اقتصادی و اجتماعی پدید می‌آیند و با گذر زمان، دچار دگرگونی‌های مختلفی می‌شوند. ابن خلدون همچنین به نقش دین و اخلاق در شکل‌گیری هویت شهر اسلامی اشاره می‌کند. از نظر ابن خلدون، شهر اسلامی فضایی است که در آن ارزش‌های اسلامی حاکم است و مسلمانان در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند. او معتقد است که شهر اسلامی باید دارای ویژگی‌هایی مانند:

- **امنیت:** شهر اسلامی باید مکانی امن برای ساکنان خود باشد.
- **عدالت:** عدالت اجتماعی باید در شهر اسلامی برقرار باشد.
- **همبستگی:** مسلمانان باید در شهر اسلامی با یکدیگر همبسته باشند.
- **معنویت:** شهر اسلامی باید فضایی معنوی باشد و ارزش‌های اسلامی در آن ترویج شود.

روش پژوهش

پژوهش تحقیق پیش رو که مبتنی بر بررسی هستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه صورت و ماده مدینه فاضله است، توصیفی-تحلیلی می‌باشد. روش مورد استفاده مقایسه تطبیقی آرا و نظرات نظریه‌پردازان ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی است. فرایند مورد پژوهش شامل؛ مطالعه آثار اصلی ابن خلدون و سهروردی (حکمت اشراق، عقل الدین و العشق) و همچنین آثار پژوهشگران پیشین در این حوزه، تحلیل محتوا و مقایسه نظریات در باب شهر اسلامی می‌باشد. پیرامون نظریات ابن خلدون و سهروردی در مورد شهر اسلامی مطالعات فراوانی صورت گرفته است؛ اما بررسی صورت گرفته نشان می‌دهد که مقایسه تطبیقی بین نظریات ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی تا کنون شکل نگرفته است.

مقایسه تطبیقی نظریات ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی

باوجود تفاوت‌هایی که بین نظریات ابن خلدون و سهروردی در خصوص شهر اسلامی وجود دارد، می‌توان نقاط مشترکی نیز بین آن‌ها یافت. هر دو این اندیشمندان معتقدند که شهر اسلامی باید فضایی باشد که در آن ارزش‌های اسلامی حاکم باشد و مسلمانان در کنار یکدیگر زندگی کنند. همچنین، هر دو آن‌ها به نقش دین و اخلاق در شکل‌گیری هویت شهر اسلامی اشاره می‌کنند. باین‌حال، ابن خلدون به بررسی شهر اسلامی از منظری واقع‌گرایانه می‌پردازد، درحالی‌که سهروردی به ارائه تصویری آرمانی از شهر اسلامی می‌پردازد. در ادامه به بررسی ابعاد شهر و شهرسازی اسلامی حسب آرا و نظریات ابن خلدون و سهروردی پرداخته شده است.

ابن خلدون و سهروردی دو اندیشمند برجسته در تاریخ تفکر اسلامی هستند که هر یک رویکردی متفاوت به مسئله شهرسازی و تمدن ارائه داده‌اند. ابن خلدون، به‌عنوان پدر جامعه‌شناسی و تاریخ‌نگاری علمی، در کتاب «مقدمه» خود نظریه‌ای مبتنی بر تحولات

اجتماعی و اقتصادی را مبنای تحلیل شهرنشینی قرار می‌دهد. او مفهوم «عصبیت» (همبستگی اجتماعی) و گذار از بدویت به حضارت را محور اصلی شکل‌گیری شهرها می‌داند. به باور او، شهرنشینی نتیجه بلوغ تمدنی است که در آن روابط اقتصادی، تقسیم‌کار و تمرکز قدرت سیاسی نقش کلیدی ایفا می‌کنند. ابن خلدون بر این باور است که شهرها در اثر گسترش رفاه و انباشت ثروت شکل می‌گیرند، اما همین رفاه به تدریج باعث زوال عصبیت و سست شدن پایه‌های اخلاقی جامعه می‌شود که در نهایت به افول تمدن می‌انجامد. از دیدگاه او، شهرسازی اسلامی نه تنها باید نیازهای مادی ساکنان را برآورده کند، بلکه باید تعادلی میان ثروت و اخلاق، تجمل و سادگی و فردگرایی و همبستگی جمعی برقرار سازد. در مقابل، سهروردی، بنیان‌گذار حکمت اشراق، نگاهی متافیزیکی و نمادین به شهرسازی دارد. او در آثار خود مانند «حکمه‌الاشراق» شهر را تجلیگاه نور الهی و نظم کیهانی می‌داند که باید با اصول حاکم بر عالم روحانی هماهنگ باشد. از نگاه سهروردی، شهر اسلامی نمادی از «مدینه فاضله» است که در آن معماری و شهرسازی می‌بایست بازتاب‌دهنده سلسله‌مراتب وجودی، از ماده تا نور محض، باشد. به عنوان مثال، قرارگیری مساجد در مرکز شهر، طراحی خیابان‌ها به سوی قبله، یا استفاده از هندسه مقدس در نقشه شهرها، همگی نشانگر تلاش برای ایجاد هماهنگی میان کالبد مادی شهر و حقیقت متعالی است. در حالی که ابن خلدون بر عوامل عینی و تاریخی تکیه می‌کند، سهروردی بر جنبه‌های معنوی و استعلائی شهرسازی تأکید می‌ورزد و آن را ابزاری برای رسیدن به کمال انسانی و اتصال به عالم ملکوت می‌داند. این تفاوت ریشه‌ای، نشان‌دهنده دو جریان فکری در تمدن اسلامی است: یکی زمینی و جامعه‌شناختی و دیگری آسمانی و عرفانی که هر دو در شکل‌گیری الگوهای شهرسازی اسلامی تأثیرگذار بوده‌اند.

تحلیل یافته‌ها

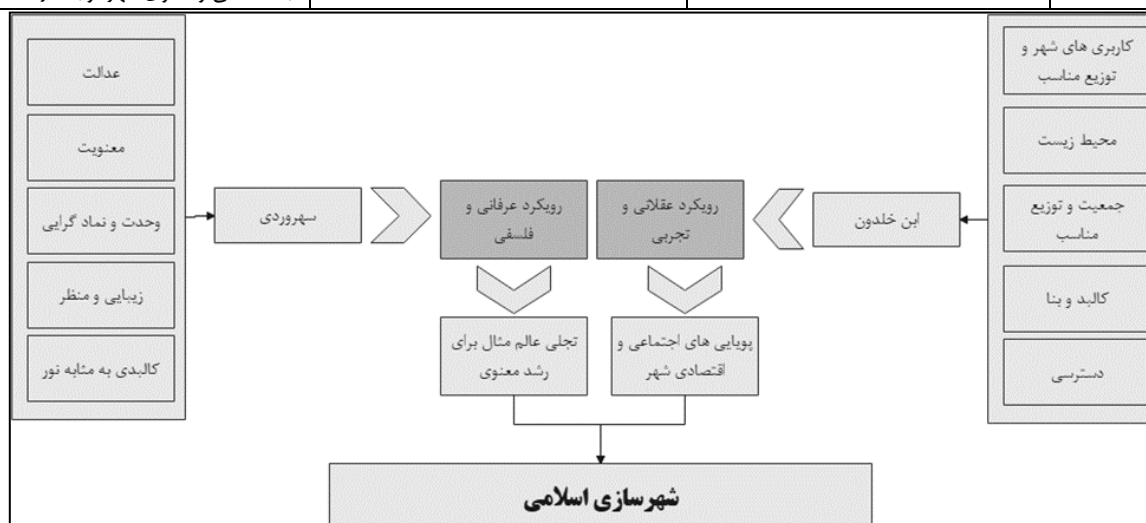
ابن خلدون و سهروردی هر دو بر اهمیت معنویت و ارزش‌های اسلامی در شهرسازی تأکید دارند، اما با رویکردهای متفاوت. سهروردی شهر را تجلیگاه نور الهی و ابزاری برای کمال انسانی می‌داند، به گونه‌ای که معماری و قوانین شهری باید بازتاب‌دهنده سلسله‌مراتب وجودی و هماهنگی با عالم ملکوت باشند. در مقابل، ابن خلدون شهر را نهادی اجتماعی مبتنی بر فرهنگ، تمدن و تعاملات انسانی تحلیل می‌کند و بر نقش عدالت، برابری و نهادهای اجتماعی در شکل‌گیری شهر اسلامی تأکید می‌نماید. هر دو اندیشمند به «مدینه فاضله» نظر دارند، اما سهروردی آن را در چارچوب متافیزیک نور تفسیر می‌کند، حال آنکه ابن خلدون آن را محصول بلوغ تمدنی و تعادل اجتماعی می‌داند. در جدول ۵ به مقایسه نظریات ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی پرداخته شده است.

جدول ۵: مقایسه نظریات ابن خلدون و سهروردی از باب شهرسازی اسلامی

ابعاد شهر و شهرسازی اسلامی	سهروردی	ابن خلدون	مقایسه نظریات
ابعاد معرفتی	سهروردی در بعد معرفتی دیدگاه معنوی و ادراک عقلی داشته است. تدبیر الهی و همچنین حکومت امر الهی از جمله کلماتی بوده که دیدگاه معنوی و معرفتی سهروردی را نشان می‌دهد. سهروردی مستقیم به قوانین شهری در مدینه فاضله خود اشاره نکرده اما آنچه را که در بعد معنوی می‌بیند شامل قوانین الهی است پس شهر مدنظر سهروردی شهری با قوانین الهی و معرفتی می‌باشد. شهر از نظر سهروردی، نه تنها مکانی برای زندگی مادی، بلکه مکانی برای رشد معنوی نیز هست. شهر باید فضایی را فراهم کند که در آن، انسان بتواند به خودشناسی و خداشناسی برسد.	ابن خلدون در بعد معرفتی از نقش فرهنگ و نهادهای اجتماعی یاد می‌کند. او معتقد است که هر شهری دارای فرهنگ و تمدن خاص خود است که بر معماری، هنر، ادبیات و سایر جنبه‌های زندگی مردم آن تأثیر می‌گذارد. از نظر ابن خلدون، شهر یک نهاد اجتماعی پیچیده است که در آن روابط اجتماعی، تعاملات فرهنگی و اقتصادی و ساختارهای قدرت شکل می‌گیرند. او معتقد است که شهر باید فضایی را فراهم کند که در آن افراد بتوانند به خوبی با یکدیگر تعامل کرده و به رشد و توسعه فردی و اجتماعی خود کمک کنند. در مجموع ابن خلدون بر اهمیت ارزش‌های اسلامی در شهرسازی تأکید می‌کند. او معتقد است که شهر اسلامی باید بر اساس اصول	ابن خلدون بیشتر بر جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی شهرسازی تأکید می‌کند و نقش دولت در شکل‌گیری شهرها را مطرح می‌سازد، در حالی که سهروردی بر جنبه‌های عرفانی و فلسفی آن و بر نقش فرد و جامعه در ایجاد شهر ایده‌آل تأکید می‌کند. در نظریه‌پرداز دیدگاه نزدیکی از بعد معرفتی به شهرسازی اسلامی داشته‌اند. شهرسازی اسلامی در بعد معرفتی بیشتر جایگاه و بینش الهی و معنوی شهر را مدنظر داشته و دو نظریه‌پرداز در مدینه فاضله خود توجه ویژه‌ای به بعد معرفتی و جایگاه الهی شهرها داشته‌اند.

ابعاد شهر و شهرسازی اسلامی	سهروردی	ابن خلدون	مقایسه نظریات
		عدالت، برابری، برادری و تعاون بنا شود. همچنین، شهر اسلامی باید مکانی باشد که در آن افراد بتوانند به عبادت و نیایش بپردازند و به رشد معنوی خود کمک کنند.	
ابعاد اجتماعی و فرهنگی	در نگرش ابعاد اجتماعی و فرهنگی به شهرسازی اسلامی از نظر سهروردی به موارد زیر می‌توان اشاره کرد: وحدت در تنوع: ایجاد فضایی برای همزیستی مسالمت‌آمیز افراد با فرهنگ‌ها و دیدگاه‌های مختلف. ایجاد شهری که با طبیعت پیوند عمیقی داشته باشد و به انسان آرامش و تعادل بخشد. استفاده از نمادهای دینی و فلسفی در معماری و فضاهای شهری برای القای مفاهیم معنوی. از نظر سهروردی ابعاد اجتماعی و فرهنگی شهرها در شالوده‌ای جهان‌بینی توحیدی معنا پیدا می‌کند. شهر به مثابه نور تجلی همبستگی جوامع در راستای نزدیکی به نور الهی و توحید است.	نقش فرهنگ و تمدن در شهرسازی: ابن خلدون معتقد است که هر شهری دارای فرهنگ و تمدن خاص خود است که بر معماری، هنر، ادبیات و سایر جنبه‌های زندگی مردم آن تأثیر می‌گذارد. شهر به عنوان یک نهاد اجتماعی: از نظر ابن خلدون، شهر یک نهاد اجتماعی پیچیده است که در آن روابط اجتماعی، تعاملات فرهنگی و اقتصادی و ساختارهای قدرت شکل می‌گیرند. او معتقد است که شهر باید فضایی را فراهم کند که در آن افراد بتوانند به خوبی با یکدیگر تعامل کرده و به رشد و توسعه فردی و اجتماعی خود کمک کنند. ابن خلدون معتقد است که شهر اسلامی باید بر اساس اصول عدالت، برابری، برادری و تعاون بنا شود. همچنین، شهر اسلامی باید مکانی باشد که در آن افراد بتوانند به عبادت و نیایش بپردازند و به رشد معنوی خود کمک کنند.	تأکید بر جنبه‌های اجتماعی: ابن خلدون بیشتر بر جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی شهرسازی تأکید می‌کند، درحالی‌که سهروردی بر جنبه‌های عرفانی و فلسفی آن تمرکز دارد. ابن خلدون به نقش دولت در شکل‌گیری شهرها اهمیت بیشتری می‌دهد، درحالی‌که سهروردی بیشتر بر نقش فرد و جامعه در ایجاد شهر ایده‌آل تأکید می‌کند.
ابعاد اقتصادی	اقتصاد باید در خدمت کمال انسانی باشد و به گونه‌ای سازماندهی شود که به رشد معنوی افراد کمک کند. برخی از نکات مهم در دیدگاه سهروردی درباره اقتصاد عبارت‌اند از: سهروردی معتقد بود که اقتصاد نباید هدف اصلی زندگی انسان باشد و باید در خدمت معنویت قرار گیرد. سهروردی بر اهمیت عدالت اقتصادی تأکید می‌کرد و معتقد بود که همه افراد باید از امکانات برابر برای کسب روزی حلال برخوردار باشند.	ابن خلدون شهر را به عنوان یک واحد اقتصادی پویا می‌دید که در آن تولید، توزیع و مصرف کالاها و خدمات صورت می‌گیرد. از نظر او، اقتصاد شهر بر اساس تقسیم کار، تخصص‌گرایی و مبادله شکل می‌گیرد. ابن خلدون بر اهمیت توزیع عادلانه ثروت در جامعه تأکید می‌کرد و معتقد بود که دولت باید برای کاهش شکاف طبقاتی و ایجاد جامعه‌ای عادلانه تلاش کند. ابن خلدون کار و تولید را ارزش‌های اصلی جامعه اسلامی می‌دانست و معتقد بود که همه افراد باید برای تأمین معاش خود تلاش کنند.	ابن خلدون بیشتر بر جنبه‌های اقتصادی شهرسازی تأکید می‌کند، درحالی‌که سهروردی بر جنبه‌های معنوی و فلسفی آن تمرکز دارد. ابن خلدون به نقش دولت در تنظیم اقتصاد اهمیت بیشتری می‌دهد، درحالی‌که سهروردی بیشتر بر نقش فرد و جامعه در ایجاد اقتصاد عادلانه تأکید می‌کند. ابن خلدون اقتصاد را به عنوان ابزاری برای رشد و توسعه شهرها می‌بیند، درحالی‌که سهروردی اقتصاد را در خدمت کمال انسانی می‌داند.
ابعاد کالبدی و منظر شهری	کالبد شهر باید با روح و معنویت انسان همخوانی داشته باشد و به گونه‌ای طراحی شود که به رشد معنوی افراد کمک کند. برخی از نکات مهم در دیدگاه سهروردی درباره کالبد شهر عبارت‌اند از: سهروردی بر اهمیت معماری نمادین در شهر تأکید می‌کرد. او معتقد بود که ساختمان‌ها و فضاهای شهری باید مفاهیم عمیق دینی و فلسفی را بیان کنند. سهروردی، طبیعت را تجلی‌گاه زیبایی و کمال الهی می‌دانست؛ بنابراین، شهر باید با طبیعت پیوند عمیقی داشته	کالبد شهر باید با نیازهای اجتماعی و اقتصادی مردم همخوانی داشته باشد و به گونه‌ای طراحی شود که زندگی اجتماعی را تسهیل کند. برخی از مهم‌ترین ابعاد کالبدی شهرسازی اسلامی از نظر ابن خلدون عبارت‌اند از: ابن خلدون به اهمیت انتخاب مکان مناسب برای ساخت شهر توجه ویژه‌ای داشت. او معتقد بود که شهر باید در مکانی ساخته شود که دسترسی به منابع آب، خاک حاصلخیز و راه‌های ارتباطی را فراهم کند. ابن خلدون بر اهمیت زیرساخت‌های شهری مانند راه‌ها، پل‌ها، قنوات و بازارها تأکید می‌کرد. او	ابن خلدون بیشتر بر جنبه‌های کاربردی شهرسازی تأکید می‌کند، درحالی‌که سهروردی بر جنبه‌های نمادین و معنوی آن تمرکز دارد. رابطه با طبیعت: ابن خلدون به اهمیت ارتباط شهر با طبیعت اشاره می‌کند، اما سهروردی بر این موضوع تأکید بیشتری دارد. هر دو اندیشمند به نقش معماری در شکل‌گیری شهر توجه دارند، اما سهروردی بر اهمیت معماری نمادین بیشتر تأکید می‌کند.

ابعاد شهر و شهرسازی اسلامی	سهروردی	ابن خلدون	مقایسه نظریات
	باشد و به گونه‌ای طراحی شود که انسان بتواند در آن به آرامش و تعادل برسد.	معتقد بود که این زیرساخت‌ها برای توسعه اقتصادی و اجتماعی شهر ضروری هستند.	
ابعاد زیست‌محیطی	انسان باید به‌عنوان بخشی از طبیعت، به آن احترام بگذارد و از آن محافظت کند. برخی از نکات مهم در دیدگاه سهروردی درباره محیط‌زیست عبارت‌اند از: سهروردی معتقد بود که انسان باید با طبیعت ارتباط عمیقی برقرار کند و از آن لذت ببرد. حفاظت از محیط‌زیست: از نظر سهروردی، حفاظت از محیط‌زیست یک وظیفه اخلاقی است و انسان باید از تخریب طبیعت خودداری کند.	به رابطه پیچیده بین انسان و محیط‌زیست توجه ویژه‌ای داشت. او معتقد بود که انسان بخشی از طبیعت است و باید با آن در تعادل زندگی کند. برخی از مهم‌ترین ابعاد زیست‌محیطی شهرسازی از نظر ابن خلدون عبارت‌اند از: ابن خلدون به اهمیت منابع طبیعی مانند آب، خاک و پوشش گیاهی در توسعه جوامع انسانی اشاره کرده است. او معتقد بود که بهره‌برداری از منابع طبیعی باید به گونه‌ای باشد که برای نسل‌های آینده نیز باقی بماند. ابن خلدون بر رابطه تنگاتنگ بین محیط‌زیست و اقتصاد تأکید می‌کرد. او معتقد بود که تخریب محیط‌زیست می‌تواند به اقتصاد جوامع آسیب جدی وارد کند.	تأکید بر اهمیت طبیعت: هر دو اندیشمند بر اهمیت طبیعت و حفظ آن تأکید داشته‌اند. هر دو فیلسوف معتقد بودند که انسان بخشی از طبیعت است و باید با آن در تعادل زندگی کند. ابن خلدون بیشتر به ابعاد اجتماعی و اقتصادی رابطه انسان و طبیعت توجه داشته است، درحالی‌که سهروردی بر ابعاد فلسفی و عرفانی این رابطه تأکید کرده است.
ابعاد مدیریت شهری	مدیریت شهری باید به گونه‌ای باشد که به رشد معنوی افراد کمک کند و به ایجاد شهری آرمانی و الهی منجر شود. برخی از مهم‌ترین ابعاد مدیریت شهری از نظر سهروردی عبارت‌اند از: سهروردی بر اهمیت معنویت و اخلاق در مدیریت شهری تأکید می‌کرد. او معتقد بود که مدیران شهری باید افراد صالح و با تقوا باشند.	اهمیت دولت در مدیریت شهری: ابن خلدون بر نقش دولت در شکل‌گیری و توسعه شهرها تأکید فراوان دارد. او معتقد است که دولت قوی و کارآمد می‌تواند به رشد و شکوفایی شهر کمک کند، درحالی‌که دولت ضعیف و ناکارآمد می‌تواند به زوال شهر منجر شود. ابن خلدون اقتصاد را یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر رشد و توسعه شهرها می‌دانست. او معتقد بود که مدیریت شهری باید به گونه‌ای باشد که از فعالیت‌های اقتصادی حمایت کرده و به توزیع عادلانه ثروت کمک کند.	تأکید بر جنبه‌های اجتماعی: ابن خلدون بیشتر بر جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی مدیریت شهری تأکید می‌کند، درحالی‌که سهروردی بر جنبه‌های معنوی و فلسفی آن تمرکز دارد. ابن خلدون به نقش دولت در مدیریت شهری اهمیت بیشتری می‌دهد، درحالی‌که سهروردی بیشتر بر نقش فرد و جامعه در ایجاد شهر ایده‌آل تأکید می‌کند. ابن خلدون دارای یک رویکرد تاریخی به مدیریت شهری است و به بررسی تحولات شهرها در طول زمان می‌پردازد، درحالی‌که سهروردی بیشتر به ابعاد فلسفی و معنوی شهر توجه دارد.

شکل ۲: رویکردهای نظری به شهرسازی اسلامی از منظر ابن خلدون و سهروردی

نتیجه گیری

ابن خلدون و سهروردی هر دو دیدگاه‌های ارزشمندی درباره شهرسازی اسلامی ارائه داده‌اند. با تلفیق این دو دیدگاه می‌توان به یک درک جامع‌تر از شهرسازی اسلامی دست یافت. شهر اسلامی ایده‌آل، شهری است که در آن ارزش‌های اسلامی رعایت شود، اقتصاد پویا باشد، عدالت اجتماعی برقرار باشد و افراد بتوانند به رشد معنوی و اجتماعی خود دست یابند. هر دو اندیشمند، ابن خلدون و سهروردی، شهر را به عنوان یک نهاد اجتماعی و فرهنگی می‌دیدند که در شکل‌گیری هویت و تمدن یک جامعه نقش مهمی ایفا می‌کند. شهر اسلامی ایده‌آل، شهری است که در آن ارزش‌های اسلامی رعایت شود، اقتصاد پویا باشد، عدالت اجتماعی برقرار باشد و افراد بتوانند به رشد معنوی و اجتماعی خود دست یابند. در ادامه به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های نظریه‌پردازان در باب شهرسازی اسلامی پرداخته شده است.

شباهت‌های شهرسازی اسلامی از منظر ابن خلدون و سهروردی: هر دو اندیشمند بر اهمیت جامعه و شهر در شکل‌گیری هویت انسان و تمدن تأکید دارند. آن‌ها شهر را نه تنها یک مکان فیزیکی، بلکه یک نهاد اجتماعی و فرهنگی می‌دانند که در شکل‌گیری ارزش‌ها، باورها و رفتارهای انسان نقش مهمی ایفا می‌کند. از منظر عدالت نیز هر دو فیلسوف بر اهمیت عدالت اجتماعی در شهر تأکید دارند. آن‌ها معتقدند که شهر باید فضایی را فراهم کند که در آن همه افراد به طور برابر از فرصت‌ها و امکانات بهره‌مند شوند. از نظر طبیعت و توجه به آن هر دو اندیشمند بر ارتباط انسان با طبیعت و اهمیت حفظ محیط‌زیست تأکید دارند. آن‌ها معتقدند که شهر باید با طبیعت همزیستی مسالمت‌آمیزی داشته باشد. از منظر معنویت و اخلاق هر دو نظریه‌پرداز معتقدند که شهر باید فضایی را فراهم کند که در آن افراد بتوانند به رشد معنوی خود دست یابند.

تفاوت‌های شهرسازی اسلامی از منظر ابن خلدون و سهروردی: ابن خلدون بیشتر به جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی و تاریخی شهر توجه دارد و سعی می‌کند با استفاده از روش علمی، پدیده‌های اجتماعی را تحلیل کند. در حالی که سهروردی بیشتر به جنبه‌های فلسفی، عرفانی و معنوی شهر توجه دارد و سعی می‌کند به ماهیت و حقیقت شهر از دیدگاه فلسفی دست یابد. ابن خلدون بر نقش دولت در شکل‌گیری و توسعه شهرها تأکید فراوان دارد و معتقد است که دولت قوی و کارآمد می‌تواند به رشد و شکوفایی شهر کمک کند. در حالی که سهروردی بیشتر بر نقش فرد و جامعه در ایجاد شهر ایده‌آل تأکید می‌کند و نقش دولت را در این زمینه کمتر می‌بیند. از بعد کالبدی نیز، ابن خلدون بیشتر به ابعاد کالبدی شهر و نیازهای مادی انسان توجه دارد. در حالی که سهروردی بر ابعاد معنوی و نمادین شهر تأکید دارد و معتقد است که کالبد شهر باید بیانگر مفاهیم عمیق دینی و فلسفی باشد.

در مجموع، در این مقاله به بررسی نظریات ابن خلدون و سهروردی در باب شهرسازی اسلامی پرداخته شد. آنچه از باب مدینه فاضله رویکرد ضمنی و تفکری سهروردی مشهود بود توجه به شالوده جهان‌بینی توحیدی و تعالیم و ارزش‌های واحد اسلامی است. شهر به مثابه نور و شهر اشراقی (ناکجا آباد) همگی طیفی از رویکرد و جهان‌بینی الهی سهروردی به شهر را دارد. از منظر سهروردی در بستر تعالیم الهی کالبد شهر شکل می‌گیرد. عدالت، دانش، معنویت، زیبایی‌شناسی وحدی و نمادگرایی از جمله مؤلفه‌های شهرسازی اسلامی از منظر سهروردی می‌باشد؛ اما ابن خلدون مدینه فاضله خود را در شالوده جهان‌بینی از پویایی اجتماعی و اقتصادی شهر مطرح می‌سازد. عصبیت (همبستگی اجتماعی)، مدیریت متمرکز، بعد کالبدی (دسترسی، جمعیت، محیط‌زیست، فضای سبز و...) از جمله مؤلفه‌های مطرح شده در نظریه ابن خلدون در مورد شهر اسلامی می‌باشد. شهر اسلامی تبلر مؤلفه‌های الهی و توحیدی بوده که آنچه در نظریات دو نظریه‌پرداز مطرح بود ریشه الهی و توحیدی به شهر چه در بعد کالبدی و غیر کالبدی است.

منابع

- Alikhani, B. (2010). Hürqalyā in Suhrawardi's thought. Javidan Kherad, (15).
- Alimardani, M. (2006). The evolution of urbanization and the social features of urban dwellers in Ibn Khaldun's thought. Human Sciences Research Journal of Al-Zahra University, 16(59).
- Esfandiar, R. (2013). The political thought of Sheikh Shahab al-Din Suhrawardi. Siyasat-e Mota'aliyeh (Transcendent Politics), (3).
- Hajizadeh, P, & Ashtari-Kalbasi, K. (2014). The role of justice in Plato's utopia and al-Farabi's virtuous city. History of Philosophy Journal, Summer 2014.

- Hajizadeh, P. (2015). The possibility of establishing a philosophical-religious utopia based on the views of Western and Islamic philosophers. Allameh Tabataba'i University, Faculty of Theology and Islamic Studies, Tehran.
- Haqiqatsir, M, & Shaterzadeh, A. (2017). The concept of urbanization in the views of Ibn Khaldun and al-Farabi. 4th International Conference on Civil Engineering, Architecture, and Urban Planning with a Sustainable Development Approach, Shiraz.
- Ibn Khaldun, A. (1983). Muqaddimah Ibn Khaldun (M. Parvin Gonabadi, Trans). Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. (Original work published ca. 1377 CE)
- Khoshroo, G. A. (1993). Understanding the types of societies in the views of al-Farabi and Ibn Khaldun. Ettelaat Publishing, Tehran.
- Kouiji, A. A. (2010). A comparison between Ibn Khaldun's concept of 'Asabiyyah and social capital. Tarbiat Modares University, Tehran.
- Meftouni, N, & Davar, M. (2022). Theological foundations of Suhrawardi's virtuous city. Islamic Philosophy Journal, 8(1).
- Molaei, A. (2023). Explaining the principles and foundations of city and Islamic urbanism based on immutable religious rulings. Quarterly Journal of Social Theories of Muslim Thinkers, 13(1).
- Naghizadeh, M, & Mohtasham Amiri, S. (2015). 'Asabiyyah as a key component in fostering sense of belonging and desirable living environment from Ibn Khaldun's perspective. Journal of Iranian-Islamic City Studies, (19), 65–75.
- Naghizadeh, M. (2011). Reflections on an Iranian version of sustainable urban development. Nashr-e Shahr Publishing, Tehran.
- Nasirpour, M. Z, Naghizadeh, M, & Zarrabadi, Z. S. S. (2023). Explanation of key concepts of the Islamic city in al-Farabi's utopian thought.
- Pazhouhan, M, Pourahmad, A, & Khalili, A. (2011). Analysis of the evolution and development of city and state in Ibn Khaldun's thought. Armanshahr, (7), Tehran.
- Radmanesh, E. (1981). General views of Ibn Khaldun on philosophy, history, and civilization. Qalam Publishing.
- Saremi, H. R, & Mahdianpour, J. (2016). Urban thought of Sheikh Shahab al-Din Suhrawardi. Journal of Social Theories of Islamic Thinkers, (2).
- Saremi, H. R, Shams, F, & Mohtasham Amiri, S. (2021). Epistemological reproduction of the Illuminationist city based on the views of Sheikh Suhrawardi. Journal of Social Theories of Muslim Thinkers, 11(4), 79–107.
- Suhrawardi. (2001). Collected Works of Sheikh al-Ishraq (Suhrawardi) (H. Corbin, Ed). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.